

Shakespeare i Orijent: utjecaj šekspirijanske drame u Aziji

Shahab Yar Khan

Sažetak

Povijest drame u Aziji seže duboko u prošlost. U Indiji, prema popularnom tradicionalnom vjerovanju, drama potječe još iz pretpovijesnog perioda. S obzirom na hinduističko vjerovanje, po kojem je drama najvredniji božanski dar čovječanstvu, ezoterijski značaj ove umjetničke forme nikada nije izgubio na svojoj vrijednosti u kulturnoj povijesti Indije. Tako drama u Indiji postaje umjetnička forma koja ima značaj religijskog obreda i kao takva u sebi objedinjuje i nebeske i zemaljske elemente.

Koncept drame (na sanskritu *natak*) na indijskom je potkontinentu skup svih poznatih vrsta umjetnosti i stoga je ona najdublji izraz čovjekove duše. Širenje islamske kulture i civilizacije na ovom geografskom prostoru u XII i XIII stoljeću doprinijelo je intenzivnijem susretanju raznih civilizacija, zbog čega se ne može zanemariti evidentan muslimanski doprinos preoblikovanju klasičnih karakteristika indijske muzike, arhitekture, nauke, književnosti itd. Do kraja XVI stoljeća, stoljeća liberalnih humanista, koje je ujedno bilo i stoljeće vrhunca moći dinastije Mogula, pozorište je ponovo dobilo na značaju. Tako se i drame iz Shakespeareovog dramskog opusa u Indiji prvi put izvode još u vrijeme vladavine mogulske dinastije (1526–1857). Kasnije, u vrijeme kolonijalizacije, s drugim britanskim birokratskim, političkim i obrazovnim institucijama u Kalkuti pojavljuje se i pozorište „Garrison“. U ovom pozorištu prva izvođenja počela su 1770. godine, a – koliko se zna – prva engleska drama izvedena na indijskom tlu jeste Shakespeareov *Othello*. Sa svojom jedinstvenom dramskom strukturom, Shakespeare je pronašao mjesto u kulturnom životu Indije, nudeći novu dimenziju tamošnjoj bogatoj dramskoj kulturi, obogaćujući time i vlastiti dramski izraz. Danas sve veće obrazovne institucije Indijskog potkontinenta još uvijek njeguju tradiciju pripremanja i izvođenja Shakespeareove drame, predstavljajući po jednu njegovu dramu svake godine. I kinematografska tradicija Potkontinenta lahko je prihvatila Shakespearea kao sebi svojstvenoga pisca. Od

samog početka razvoja filmske industrije u Indiji, u ranim godinama dvadesetog stoljeća, Shakespearovo djelo osnovni je dio ove vrste umjetnosti na Potkontinentu.

Ključne riječi: Shakespeare, drama, Indijski potkontinent, islamski utjecaj, dinastija Mogula, filozofija iluminacije, teatar „Garrison“.

Drama (na sanskritu *natak* mn. *natya*) na Indijskom potkontinentu veoma je specifičan umjetnički izraz, bremenit duhovnošću, koji se smatra božanskim darom čovječanstvu. Berriedale Keith navodi da “indijska tradicija, sačuvana u tekstu *The Natyasastra*, najstarijem sačuvanom djelu koje se bavi teorijom drame, iznosi tvrdnje o božanskom porijeklu drame”.¹

Drama čini sastavni dio *Veda*, hinduističkih svetih spisa, i u Indiji predstavlja religijski obred, a ne puki vid zabave. Naime, postoji nekoliko različitih predaja u hinduističkoj tradiciji koje govore o porijeklu drame, a svaka od njih dramu predstavlja kao božanski dar. Jedna predaja tako donosi priču prema kojoj je dramu stvorio Shiva, jedno od najuzvišenijih božanstava i dio svetog trojstva uz Brahmdu i Višnuu.² U drugoj predaji navodi se kako je bog Indra, gospodar Nebesa, božanstvo koje se najčešće spominje u Rigvedama, prišao božanskom prijestolju s molbom najuzvišenijem, gospodaru Brahmi, da im dâ neki „užitak za oči i uši“, neki vid zabave, na što je Brahma odgovorio stvaranjem drame.³ Drugi izvor kazuje nam kako, zbog klasne podjele indijskog društva, najniža klasa *shutra* nije imala nikakav pristup svetom tekstu Veda, te su njeni pripadnici zatražili od boga Indre da im da neki izvor duhovne upute. Na to je Indra zamolio gospodara Brahmdu da ljudima da neki duhovni putokaz zajednički za sve bez obzira na kastinsku pripadnost. Tako je Brahma stvorio petu knjigu Veda – *Natya Veda*. Indra je potom zadužio mudraca Bharata da uz pomoć svojih sinova prenese ovo znanje cijelom svijetu.⁴

Natya Veda donosi sve detalje o tome kako se drama izvodi i šta treba da sadrži. Kao i suštinska osobina čovjekovog postojanja (jedinstvo njegove duše i duha), to je skup svih poznatih vrsta umjetnosti i stoga je ona najdublji izraz čovjekove duše. Indra je tako ujedinio različita značenja umjetnosti: doslovnu, alegoričnu, anagogičnu, kako bi nametnuo hijerarhiju koja je vodila ka anagogičnom ili ezoteričnom značenju, koje je ujedno i najviše. Gospodar je obujedinio književnost, muziku, ples, slikarstvo (*sahithyam*, *sangeetham*, *chithram*, *nritham*) u jedno i tako stvorio najrazumljiviji izraz u umjetnosti.

1 Keith A. Berriedale, *The Sanskrit Drama in its Origin, Development Theory and Practice*, (London: Oxford University Press, 1959), str. 12.

2 Gupta, Hamedra Nath Das, *The India Theater* (New Delhi: Gyan Publishing House, 2009), str. 1.

3 Horrwity, E.P., *The Indian Theater: A Brief Survey of the Sanskrit Drama* (London: Blakie and Sons Ltd., 1912), str. 21.

4 Bengal, Som, *A Panorama of Theatre in India* (Bombay: Popular Prakashan, 1968).

Kao transcendentna forma, drama predstavlja indijsku duhovnu tradiciju staru više od 5 000 godina, stariju od grčke, koja se često pogrešno predstavlja kao najstarija. U vrijeme kada je Kalidasa napisao *Shakuntalu* (oko 400. god. n.e.), tradicija dramske umjetnosti u Indiji postala je uobičajen način društvenog života, tako da su predstave, izvođene i do devet sati, bile uobičajene kao danas dvosatni film. Glumci i glumice imali su status svećenika i svećenica, a pisci i režiseri smatrani su bićima koja su najbliža božanskom duhu. Nije čudo da drami u Indiji nije nikada opala popularnost, jer je do danas ostala najprofitabilnija djelatnost, pored svoje moderne verzije – bioskopa.

Postoji uvjerenje, iako pomalo naivno, da je dolazak islama (712. god. n.e.) i konačno muslimansko osvanje Indije (945. god. n.e.) prekinulo prirodni razvoj drame u regionu koji je već bio mozaik višestrukih civilizacija i različitih rasa. Nagli rast islamske kulture u XII i XIII stoljeću ustvari je pridonio mješavini raznih civilizacija. Muslimanski doprinos preoblikovanju klasičnih karakteristika indijske muzike, arhitekture, nauke, književnosti itd. danas je neupitan. Do kraja XVI stoljeća, stoljeća liberalnih humanista, koje je ujedno bilo i stoljeće vrhunca moći dinastije Mogula (1526–1857),⁵ teatar je ponovo dobio na značaju. Istina je da umjetnički impuls islama ne bi odobrio oblik umjetnosti kao što je grčka drama, čiji je osnovni element konflikt između svjetovnog i nebeskog, čovjeka i bogova, ali je indijska drama u svom duhu uvijek bila mistična poezija izvođena na sceni, pa islamski se svjetonazor nikada nije našao u sukobu s djelima indijskih dramskih pisaca. S druge strane, Edip tamo nikada nije bio prihvaćen, i to ne samo od strane vjerskih poglavara nego i od filozofa, književnika i drugih intelektualaca.

Dramska umjetnost nastavila se razvijati u vrijeme vladavine mogulske dinastije, kada su hinduistički i islamski elementi indijske civilizacije dovedeni u stanje savršene harmonije. Ovaj društveni razvoj podudara se s dolaskom Engleza u Indiju. Do 1762. godine, Englezi su uspjeli stvoriti svoje uporište u provinciji Bengal s Kalkutom kao glavnim gradom. Vlada Velike Britanije, preko Istočnoindijske kompanije osnovala je institucije koje su promijenile društveno-političku strukturu Potkontinenta, da bi utjecaj ovih institucija u narednih pola stoljeća ostavio trajan trag na indijsko društvo. Među ostalim birokratskim, političkim i obrazovnim institucijama Engleza u Kalkuti, pojavljuje se teatar „Garrison“. Prve drame u ovom pozorištu izvođene su 1770. godine, a prva zabilježena engleska drama izvedena na indijskom tlu jeste Shakespeareov *Othello*.⁶

No, prema navodima M. Omara i Noor Elahija u djelu *Natak sagar (Ocean Drame)*, Shakespeareovom se prisustvu u Indiji može ući u trag još u prvoj polovici XVII stoljeća. Ova dva istraživača 1930-ih objavila su dvije stranice izgubljene drame – prijevod *Hamleta*. Navodno, izgubljena drama potječe iz perioda vlada-

5 Dinastija Mogula vladajuća je muslimanska dinastija, koja je, u vrijeme vladavine Akbara u XVI st., prvi put u povijesti Indije objedinila sve provincije Indije u jedinstvenu imperiju pod jednom zastavom i s jedinstvenom vojskom.

6 Ram Babu Saksehna, *Urdu ki Muhtasar Taarikh* (Lahore: Urdu Bazar, 1999), str. 132.

vine cara Jehangira (1605–1628), romantičnog, buntovnog i herojskog vladara Indije, oko čije su se ličnosti stoljećima plele mnoge legende. Pored Osmanskog carstva, ovo je bila najveća supersila XVI, XVII i XVIII stoljeća na svijetu; čak naprednija od Osmanskog carstva i ostalih u Evropi u filozofskom smislu, a u vojnom smislu skoro nepobjediva.

Vladar Akbar dopustio je engleskim trgovcima da osnuju svoje četvrti u Delhiju, a kao gest dobre volje poslao je darove Kraljici Elizabeti I. Jehangir (Selim ud-Din) je, idući stopama svoga oca, postavio nekoliko Engleza za carske ljekare, činovnike i muzičare na svom dvoru. Pretpostavlja se da su, u vrijeme ovih godina intenzivnih odnosa između te dvije zemlje, na dvoru Crvena tvrđava u Delhiju u posebnim prilikama izvođena neka Shakespeareova djela. Možda je među tim djelima bio i *Hamlet*. Jehangir se mogao lako poistovjetiti s uzburkanim odnosima koje je glavni lik imao sa svojim stricem ocem i neostvarenom ljubavi (kao što je on imao sa svojom sluškinjom Anaar-kali). Stoga je vjerovatno naredio da se *Hamlet* prevede i odlučio da glavni lik indijske verzije nosi njegovo ime: Selim. Ova teorija nije u potpunosti bez osnova. Može se reći da je Shakespeare bio poznat u Indiji mnogo prije nego što ga je upoznala Evropa (francuski i njemački prijevodi Shakespeareovih djela pojavljuju se tek u XVIII st.). Prisutnost Shakespearea u Indiji definitivno je kompleksniji fenomen nego u bilo kojoj drugoj zemlji.⁷ Kompleksnosti tog fenomena prvenstveno je doprinijela iznimno duga kolonijalna povijest Indije, koja nije uvijek, kako se može očekivati, povijest sukoba lokalnog stanovništva s Evropljanima ili sukob kulturnih vrijednosti Istoka i Zapada. U svojoj biti indijska kultura nije samo raznolika, ona je i neobično prijemčiva. Lokalne kulture uvijek su lako apsorbovale elemente stranog utjecaja, čime je njihov bogati, tajanstveni i mitski okvir dobijao nove dimenzije.

Jedan od osnovnih razloga prihvaćenosti Shakespeareovog djela u Indiji jeste specifična struktura njegovih drama. Šekspirijanska, kao ni indijska, drama ne slijedi princip jedinstva vremena i prostora. Ovaj grčki model, koji podrazumijeva jedinstvo triju elementa: vremena – prostora – djelovanja, a koji jako dobro prihvataju evropski renesansni pisci, Shakespeare je odbacio. U njegovoj romansi *Zimska priča*, naprimjer, radnja traje čak šesnaest godina. Takav neodređeni odnos spram vremena i prostora u potpunosti odgovara apstraktnom poimanju vremena i prostora u indijskoj klasičnoj dramskoj umjetnosti. Kao i indijska drama, šekspirijanska umjetnost ne ovisi o scenografiji i dekoru. Jednako mogu postaviti i izvesti cijelu predstavu na sasvim praznoj pozornici. I jedna i druga vrsta drame teže da u mašti publike potaknu viđenje slike mjesta radnje. Obje vrste drame često koriste prazninu pozornice kao scenski element, želeći time da ostvare neki psihološki ili duhovni poticaj. Čest je slučaj da se u jednoj sceni prikazuje život nekog kralja, a potom odmah, u narednoj sceni život prosjaka bez ikakve promjene scenografije. Vrsta drame kakvu je pisao Shakespeare ili one pisane u Indiji imaju za cilj da oslobode gledaoca od uskogrudog poimanja života, u kojem se

7 Omar M., Elahi N., *Natak Saagar* (Delhi: Taraqi-e-Urdu Board, 1992), str. 134.

sve mjeri i vidi u rasponu između uspjeha i neuspjeha. Šekspirijanska drama ne koristi element iznenađenja u aristotelijanskom smislu, već upravo onako kako ga koristi sanskrit drama. Još jedan element svojstven indijskoj drami na sanskritu možemo pronaći i u nekim Shakespeareovim dramama, a to je svojevršno brisanje granice između pozornice i publike i uvođenje publike u samu radnju predstave. Tako Shakespeare već 1591. god u djelu *Rikard III* uvodi nekoliko dužih govora u kojima se glavni likovi obraćaju direktno publici. Sve vrijeme Shakespeareovog „perioda tragedije“, ova tehnika direktnog obraćanja publici ostala je predmetom negodovanja i uzrokom ozbiljne uznemirenosti kod vlasti i u kraljevskom dvoru dinastije Stuarta. Shakespeareova drama imala je moć da inspiriše publiku na način da je potakne na poslušnost i predanost kralju, ali i da izazove pobunu.

Osim strukturom, šekspirijanska drama se i svojim tematskim izborom uklapa jednako i u indijski koncept klasične drame i u islamski svjetonazor. Danas već sa sigurnosti možemo tvrditi da je Shakespeare bio dobrano upućen u nauku koji nazivamo *al-bikma al-mashriqiyya* (istočna teozofija) ili *falsafa al-ishraq* (filozofija svjetlosti), kako se još naziva. Pored toga, znamo da je Shakespeare imao uvid u učenje babe Gurua Nanaka, vjerskog reformatora i osnivača sikizma, kao i to da je bio u direktnom kontaktu sa mnogim muslimanskim učenjacima i sufijama koji su živjeli u Engleskoj u vrijeme vladavine kraljice Elizabete I.⁸

Shakespeareova djela predstavljaju ozbiljna istraživanja u polju važnih civilizacijskih pitanja kao što su: koje su to kvalitete i osobine koje mora posjedovati jedan kralj, odnosno šef države, koja je uloga žene u društveno-političkom, odnosno duhovnom životu društva i kako funkcionise princip različitosti u svijetu kao i u samom kosmosu.

Prema tome, može se reći da je Shakespeare pronašao svoje mjesto u kulturnom životu Indije, nudeći novu dimenziju tamošnjoj dramskoj kulturi, obogaćujući time i vlastiti dramski izraz.

Jehangirov otac Akbar Veliki (Jelal ed-Din, 1542–1605), najutjecajniji lik u muslimanskoj političkoj historiji Indije, uspostavio je carstvo koje se protezalo od Šri Lanke do centralnog Afganistana, uključujući dijelove današnjeg Irana i Kine. Od sredine XIX do ranog XX stoljeća, indijsko društvo bilo je podvrgnuto procesu masivne kreativne interakcije sa svekolikom misli Zapada. Shakespeare je sve to vrijeme bio i ostao ne samo najveća inspiracija za književne ili umjetničke inovacije nego i element koji je potaknuo transformaciju fundamentalnih vrijednosti, o čemu svjedoči sljedeći navod:

Traits and values were not merely imbibed through or from Shakespeare; to a much greater extent, Indian values and practices were implanted on or even evolved through his work. “Shakespeare” became the appellation for a commodity and an ethos in a manner comparable only with developments in the West.⁹

8 Osim nekoliko mojih radova na ovu temu, rado bih čitaoca uputio na detalje koje donose radovi: Cyrus Ghani *Shakespeare and Persia*, i Nabil Martar *The Moors, the Englishmen and the Turks*.

9 ise.uvic.ca/Library/Criticism/shakespearein/india1.html

No, zasada evidentirana povijest Shakespearea u Indiji traje više od dvije stotine godina i počinje sa spomenutim teatrom „Garrison“. Najranija zabilježena izvedba jeste *Othello*, u vrijeme Božića 1780. godine. U narednih osam godina predstavljeni su *Hamlet*, *Mletački trgovac* (*The Merchant of Venice*), *Romeo i Julija* (*Romeo and Juliet*), *Rikard* (*Richard*) III i *Rikard II*. Kasnije osnovani teatri „Chowringhee“ i „Sans Souci“ bili su najbolje opremljeni i većina predstava održavala se u njima sve do sredine XIX stoljeća. Dio bogate indijske elite podržavao je ove izvedbe. U augustu 1848. godine indijski glumac Baishnab Charan Addy odigrao je ulogu Othella u pozorištu „*Sans Souci*“ u Kalkuti, glavnom gradu provincije Bengal. Engleska štampa različito je reagirala na ovaj izuzetni historijski događaj. Neke su ga novine podržale, dok su druge pisale uvredljivim, čak neprijateljskim tonom.

Ipak, mnogi indijski tekstovi, u tom periodu i kasnije, na taj su događaj gledali kao na kulturno-politički iskaz, čak trijumf koloniziranih Bengalaca. Kasnije, u viktorskom periodu oduševljenje pozorištem kod domaćeg stanovništva sve se više povećavalo; M.V. Rajadhyaksha bilježi da su hinduizirani Englezi bili indiferentni prema engleskim pozorišnim družinama koje su obilazile Mumbai, ali su ih zapadno obrazovani Indijci srdačno prihvatili. Već do 1870-ih godina, Shakespeare je u Indiji bio neizmjerljivo profitabilan pothvat i značajnije trupe kao što su Lewis Theatre Company i Maurice E. Bandmann's Company imale su zapažene pozorišne sezone. Indijski studenti su već 1882. godine prihvatili Shakespearea na akademiji „Dhurruntollah“ u Kalkuti. Čitave drame postepeno su uvedene u redovni plan i program univerziteta St Xavier's College u Kalkuti, Univerziteta Madras i na najuglednijem St. Stephen's College u Delhiju, u vrijeme kada Shakespeare još uvijek nije bio dio univerzitetskog kurikuluma nigdje u svijetu (čak ni u Engleskoj).

* * *

Danas, kada je Potkontinent podijeljen na tri zemlje (Indija, Pakistan, Bangladeš), Shakespeare je jedan od glavnih ujedinjujućih faktora, jednako svojstven svakoj od ovih nacija. Od Delhija do Dhake, od Kalkute do Lahorea sve veće obrazovne institucije Potkontinenta još uvijek njeguju tradiciju pripremanja i izvođenja Shakespeareove drame, predstavljajući po jedno njegovo djelo svake godine. I kinematografska tradicija potkontinenta lako je prihvatila Shakespearea kao sebi svojstvenoga pisca. Još od samog početka razvoja filmske industrije u Indiji, u ranim godinama dvadesetog stoljeća, Shakespeareovo je djelo osnovni dio ove vrste umjetnosti na potkontinentu.

Zanimljivo je spomenuti da tradicija *čistija*, najrasprostranjenijeg sufijskog reda u Indiji i Pakistanu, sadrži mnoga djela u kojima se pored velikana sufijske tradicije često citira i prijevod Shakespeareovog djela. Indijski autori nerijetko upoređuju Shakespearea s Kalidasom, indijskim dramskim piscem i mistikom iz VI stoljeća. Svi navedeni podaci govore o tome koliko je suvišno u našem vremenu raspravljati o

Shakespeareovoj religioznosti ili njegovoj nacionalnoj pripadnosti. On pripada svim onim narodima koji su ga prihvatili u posljednja četiri stoljeća kao svog vlastitog pisca.

Shakespeare and the Orient

Abstract

The history of drama in Asia is as old as the history of the world itself. In India however, according to the popular belief, the tradition of drama dates back to the prehistoric times. Due to this unique approach towards drama, that makes it a valuable divine gift for humanity, the esoteric significance of this art form has never seen decline in the cultural history of India. Drama, thus, acquires in Indian context a religious significance and represents as an art form the union of the celestial and the terrestrial.

Drama (in Sanskrit *Natak*), in the Indian Subcontinent, has distinctive characteristic features. Essentially, as reflection of human existence, it is a combination of all the known art forms and, therefore, becomes the deepest expression of the human soul. The rise of Islamic culture and civilization in the twelfth and thirteenth centuries contributed to the amalgamation of the two great civilizations. The impact of the Muslim culture in transforming the classical features of Indian music, architecture, science, literature, etc. can by no means be undermined. By the end of the sixteenth century, the century of liberal humanism and coincidentally the era of the rise of the Mughal Empire, the theatrical art had gained enormous significance in India. There is enough evidence to believe that Shakespeare's plays were first performed in India during the reign of the Mughals (1526-1857). Later, the newly emerging colonial power, the English, in its first stronghold in India, Calcutta, established alongside other bureaucratic, political and educational institutions, the Garrison Theater. The earliest performances at this theater date back to 1770s and the first ever documented English play on the Indian soil happens to be Shakespeare's *Othello*. Shakespeare's unique dramatic structure smoothly found its place of prominence in the cultural life of India, offering new dimensions to the already existing rich local tradition and at the same time enriching its own dramatic expression. Today, all the major educational institutions of the Subcontinent cherish the tradition of mounting on stage the annual performances of Shakespeare's plays and the cinematographic tradition has incorporated his works into its popular tradition from the very beginning of the history of the film industry in India.

Key words: Shakespeare, drama, the Indian Subcontinent, Islamic influence, Mughal dynasty, the philosophy of *Isbraq* (Illumination), Garrison Theater.